”بىز خۇددى ئۇرۇشتىكى دۈشمەنلەردەك بولۇپ قالدۇق“

خىتاينىڭ شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلارغا قارىتا كەڭ كۆلەملىك تۇتقۇن قىلىش، تەن جازاسى بېرىش ۋە زىيانكەشلىك قىلىش قىلمىشلىرى

AMNESTY INTERNATIONAL

خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى بولسا ھەر بىر كىشىنىڭ ئىنسانلىقنى پائال ھەرىكەتكە كەلتۈرىدىغان ۋە بۇ ئارقىلىق ھەممە كىشلەر ئىنسان ھەقلىرىدىن ھۇزۇر ئالالايدىغان 10 مىليون ئادەمدىن تەركىپ تاپقان بىر ھەركەت قوشۇندۇر.

بىزنىڭ نىشانىمىز بولسا ھاكىمىيەتلەر ئۆز ۋەدىلىرىگە رىئايە قىلغان، خەلقئارالىق قانۇنلارغا ھۆرمەت قىلغان ۋە ئۆز قىلمىشلىرىدىن ھېساب بېرەلەيدىغان بىر دۇنيانى بەرپا قىلىشتۇر.

بىز ھەرقانداق بىر ھۆكۈمەت، سىياسىي مەپكۇرە، ئىقتىسادىي مەنپەئەت ۋە دىندىن خالى بولغان ھالدا ئىقتىساد مەنبەلىرىمىزنى ئاساسلىق ئۆزىمىزنىڭ ئەزالىرىغا ۋە كىشلەرنىڭ قىلغان ئىئانىلىرىگە تايىنىپ ھەل قىلىمىز.

بىز شۇنىڭغا ئىشىنىمىزكى، ھەممىمىز ھەممە يەردە ئۇيۇشۇپ ۋە ھەمنەپەس بولۇپ بىرلىكتە ھەركەت قىلساق، بىز جەمئىيىتىمىزنى تېخىمۇ ياخشى قىلىپ قۇرۇپ چىقالايمىز.

رەسىمنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى: خىتاينىڭ شىنجاڭدىكى يىغىۋېلىش لاگېرلىرىدا بىخەتەرلىك خادىملىرى ناھايىتى كۆپ ئەر مەھبۇسلارنى نازارەت قىلماقتا.

© Molly Crabapple

INDEX: ASA 17/4137/2021

مەزكۇر دوكلاتنىڭ ئەسلى تىلى: ئېنگلىزچە

amnesty.org

© خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى 2021

چۈشەنچە بېرىلگەندىن باشقا بىر ئەھۋال ئاستىدا، مەزكۇر دوكلاتتىكى مەزمۇنلار ئىجادىيەت نەشىر ھوقۇقىنىڭ قوغدىلىشىدا يەنى ئادەتتىكى ئورتاق ئىجادىيەت - Creative Commons (خاس ئىجادىيەت، تىجارىي بولمىغان ۋە ئۆزگەرتىلمىگەن مەزمۇنلار، خەلقئارالىق 4.0) ھوقۇقلىرى دائىرىسىدە بولىدۇ.
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode

تېخىمۇ كۆپ ئۇچۇرلارنى كۆرۈش ئۈچۈن بىزنىڭ تور بېكىتىمىزنىڭ يول قويۇلىدىغان ئىشلارغا ئائىت سەھىپىسىنى زىيارەت قىلىڭ:
www.amnesty.org

مەزكۇر ماتېرىياللار خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتىنىڭ نەشىر ھوقۇقىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئادەتتىكى ئورتاق ئىجادىيەت ئىجازەتنامىسىغا ئېرىشەلمەيدۇ.

تۇنجى قېتىم خەلقئاراكەچۈرۈم تەشكىلاتى تەرىپىدىن 2021 - يىلى نەشىر قىلىندى
Amnesty International Ltd, Peter Benenson House, 1 Easton Street,
London WC1X 0DW, UK

”بىز خۇددى ئۇرۇشتىكى دۈشمەنلەردەك بولۇپ قالدۇق“

خىتاينىڭ شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلارغا قارىتا كەڭ كۆلەملىك تۇتقۇن قىلىش، تەن جازاسى بېرىش ۋە زىيانكەشلىك قىلىش قىلمىشلىرى

ئاساسى مەزمۇنى

2017- يىلدىن باشلاپ، خىتاي ھۆكۈمىتى "تېررورلۇق" قا قارشى تۇرۇش قالپىقى ئاستىدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندىكى (شىنجاڭ) مۇسۇلمانلارغا قارىتا كەڭ-كۆلەملىك ۋە سىستېمىلىق باستۇرۇش ئېلىپ بارماقتا. ھۆكۈمەتنىڭ تۇتقان يولى تېررورلۇق تەھدىتىگە قارىتا قانۇنلۇق ئىنكاس قايتۇرۇش بولماستىن، بەلكى كوللېكتىپ ھالدا شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ دىنى ئېتىقادى ۋە مىللىي كىملىكىنى ئاساس قىلغان، چېكىدىن ئاشقان زوراۋانلىق ۋە تەھدىت ۋاستىلىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئىسلامىي دىنىي ئېتىقادى ۋە تۈركىي - مۇسۇلمانلىق ئېتنىك مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىش نىيىتىنى ئاشكارىلىماقتا. ھۆكۈمەت دۆلەت ئېتىراپ قىلىدىغان دىنىسىز كۆز قاراشلارنى بۇ ئېتىقاد ۋە ئىبادەتلەرنىڭ ئورنىغا قويۇشنى مەقسەت قىلغان بولۇپ، ئەڭ ئاخىردا بولسا بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنى مەجبۇرىي ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش ئارقىلىق، ئوخشاش بىر تىلغا، مەدەنىيەتكە ئىگە ھەم خىتاي كوممۇنىست پارتىيىسىگە ھەر دائىم سادىق بولىدىغان بىرلىككە كەلگەن خىتاي مىللىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈشنى نىشان قىلماقتا.

بۇ سىياسىي سىڭدۈرۈش ۋە مەجبۇرى مەدەنىيەت ئاسسىمىلياتسىيەنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت خالىغانچە كەڭ كۆلەملىك تۇتقۇن قىلىشنى قانات يايدۇردى. مۇتلەق كۆپ سانلىقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەردىن بولغان ناھايىتى كۆپ ساندىكى ئەر-ئاياللار تۇتۇلۇپ كەتتى. ئۇلار تۈرمىلەرگە قامىغان يۈز مىڭلىغان كىشىلەر، شۇنداقلا ئاتالمىش ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئاتىلىۋاتقان "تەربىيىلەش" ياكى "مائارىپ" نامىدىكى مەركەزلەرگە قامالغان بولۇپ، بۇ كىشىلەرنىڭ سانى يۈز مىڭ ھەتتا بىر مىليوندىن ئارتۇق بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئورۇنلارنى ئەڭ توغرىسى "يىغىۋېلىش لاگېرى"دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. بۇ لاگېرلاردىكى مەھبۇسلار ئۈزلۈكسىز تەربىيىلەشكە دۇچار بولۇپلا قالماستىن، يەنە جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىن قىيناش ۋە تۈرلۈك زۇلۇم ۋە خورلۇقلارغا ئۇچرايدۇ.

جازا لاگېرى سېستىمىسى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى بويسۇندۇرۇش ۋە مەجبۇرىي ئاسمىلياتسىيە قىلىشتەك زور ھەرىكەتنىڭ بىر قىسمى. خىتاي ھۆكۈمىتى شجاڭدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھەرىكىتىنى قاتتىق چەكلەيدىغان باشقا كەڭ دائىرىلىك تۈرلۈك سىياسەتلەرنى ماقۇللىدى. بۇ سىياسەتلەر نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىغا دەخلى تەرۇز قىلغان بولۇپ، كىشلەرنىڭ بىخەتەرلىك ۋە ئەركىنلىكى، شەخسىي مەخپىيەتلىكى، سەپەر قىلىش ئەركىنلىكى، پىكىر قىلىش ئەركىنلىكى، چۈشەنچە، غورۇر، ئېتىقاد ۋە بىلىش ئەركىنلىكلىرى؛ كەمسىتىلىشتىن خالىي بولغان باراۋەر ۋە مەدەنىيەت كىملىكلىرى بىلەن ياشاش ھوقۇقلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەخلى تەرۇزلار شۇنچىلىك كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشقان ۋە سېستىمىلىق ھالدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بولۇپ، بۇ قىلمىشلار شىنجاڭنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بولغان مىليۇنلىغان مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كۈندىلىك ھاياتىدا يۈز بېرىۋاتقان، توختۇتۇش مۇمكىن بولمايدىغان بىر رەھىمسىز رېئاللىققا ئايلانماقتا.

خىتاي ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى ۋەزىيەتكە مۇناسىۋەتلىك توغرا ئۇچۇرلارنىڭ ئىگىلىنىپ، ھۆججەتلەشتۈرۈلۈشنى توسۇپ قېلىش ئۈچۈن ئىنتايىن رادىكال بولغان چەكلەش تەدبىرلەرنى ئالغاچقا، يىغىۋېلىش لاگېرلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەھۋاللار ھەققىدە ئىشەنچلىك ئۇچۇرلارغا ئېرىشىش ناھايىتى قىيىن بولماقتا. 2019- يىلى ئۆكتەبىردىن 2021- يىلى مايغىچە، خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى سابىق مەھبۇسلار ۋە 2017- يىلدىن باشلاپ شىنجاڭدا تۇرغان كىشىلەرنى زىيارەت قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆز كەچۈرمىشلىرىنى بۇرۇن خەلققە ئوچۇق-ئاشكارا سۆزلىمىگەن ئىدى. بولۇپمۇ 2017- يىلدىن بۇيان، سابىق مەھبۇسلارنىڭ بەرگەن ئاممىۋىي گۇۋاھلىقلىرى، يىغىۋېلىش لاگېرلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەھۋاللارنى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئاشكارىلىغان بولۇپ، بۇ بارلىق ئاممىۋىي گۇۋاھلىق ئىسپاتلىرىنىڭ زور بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى توپلىغان دەلىل - ئىسپاتلار، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەڭ ئازدىگەندە تۆۋەندىكىدەك ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەتلەرنى سادىر قىلغانلىقىنى پاكىتلار ئاساسىدىكى يەكۈن بىلەن تەمىنلەيدۇ: خەلقئارا قانۇنىنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىگە خىلاپلىق قىلىپ تۈرمىگە تاشلاش ياكى جىسمانىي ئەركىنلىكتىن ئېغىر دەرىجىدە مەھرۇم قىلىش، قىيناش ۋە زىيانكەشلىك قىلىش.

خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى ئەينى ۋاقىتتا يىغىۋېلىش لاگېرلىرىغا ئېلىپ كېتىلىپ، كېيىن قويۇپ بېرىلگەن 55 كىشىنى زىيارەت قىلغان. ئۇلارنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي قانۇنغا ئۇيغۇن بولغان ھەرىكەتلەر، مەنتىقلىق ئۆلچەملەرگە چۈشىدىغان ئىشلار تۈپەيلى خالىغانچە تۇتقۇن قىلىنغان بولۇپ، يەنى خەلقئارادا ئېتىراپ ھېچقانداق جىنايەت ئۆتكۈزمىگەن تۇرۇقلۇق تۇتۇلغان. بۇ يىغىۋېلىش لاگېردا تۇتۇپ تۇرۇش قىلمىشلىرى خىتاي جىنايى ئىشلار ئەدلىيە سىستېمىسى ياكى باشقا يەرلىك قانۇنىنىڭ سىرتىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. رەسمىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەمىنلەنگەن ھۆججەتلەر ۋە بايانلارغا قارىغاندا، لاگېردىكى كىشىلەر "ئىختىيارىي" كەلگەن بولۇپ، جىنايەتچى بولمىغاچقا، ئۇلارغا جىنايى ئىشلار قانۇن تەرتىپىنى قوللىنىش نامۇۋاپىق دەپ قارىلىدىكەن. بۇ دوكلاتتا بايان قىلىنغان گۇاھلىقلار ۋە باشقا دەلىل-ئىسپاتلاردا شۇنى كۆرسىتىدىكى، لاگېرلاردا تۇتۇپ تۇرۇلغانلار ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن كەلگەنلەر بولماستىن، يەنە ئۇ يەردىكى شارائىتلار ئىنسانىي ئىززەت-ھۆرمەتنى خورلىغانلىق قىلمىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كەڭ كۆلەملىك تۇتۇش خىزمىتىگە قاتناشقان ھۆكۈمەت خىزمەتچىسى ئايىمان خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتىغا 2017- يىلىنىڭ ئاخىرىدا ساقچىلارنىڭ ئاگاھلاندۇرۇش بەرمەيلا كىشىلەرنى ئۆيلىرىدىن قانداق ئېلىپ كەتكەنلىكى، تۇتۇلغان كىشىلەرنىڭ ئائىلە ئەزالىرىنىڭ بۇ ئىشقا قانداق ئىنكاس قايتۇرغانلىقى ۋە ھۆكۈمەت كادىرلىرىنىڭ بۇ ئىشتا قانداق رول ئوينىغانلىقىنى ئېيتىپ بەرگەن:

”مەن شۇ يەردە ئىدىم... ساقچىلار كىشىلەرنى ئۆيلىرىدىن ئېلىپ چىقىپ كېتىۋاتاتتى... ئۇلارنىڭ قوللىرى كەينىگە قايرىلىپ، كويزا سېلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئاياللارمۇ بار ئىدى... ھەم ئۇلارنىڭ باشلىرىغا قارا خالتىلار كىيدۈرۈلگەن ئىدى... ھېچكىم قارشىلىق كۆرسەتمەيتتى. بىر توپ ساقچىلارنىڭ تۇيۇقسىزلا ئۆيىڭىزگە كىرگىنىنى، قولىڭىزغا كويزا سالغىنىنى ۋە بېشىڭىزغا قارا خالتا كىيدۈرگىنىنى پەرەز قىلىپ بېقىڭ، بۇ ناھايىتىمۇ قورقۇنچلۇق ئىدى... كېيىن مەن يىغلىدىم... شۇ كۈنى بىز 60 كىشىنى تۇتۇپ كەلدۇق... بۇ پەقەت بىرلا رايوندا تۇتۇلغان كىشىلەر بولۇپ (يەنە باشقا جايلاردا نۇرغۇنلىغان كىشىلەر تۇتقۇن قىلىنىۋاتاتتى)، ئۇلار ھەر كۈنى ناھايىتى كۆپ كىشىلەرنى تۇتاتتى“.

خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتىنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغان شەخسلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلارنىڭ تۇتۇلۇشىنىڭ سەۋەبلىرى ئېيتىلمايدىغان بولۇپ، كۆپىنچە ھالدا كونكرېت ھەرىكەتلەر بىلەن مۇناسىۋىتى يوق ئىكەن. تۇتۇلغانلارنىڭ بولسا ”گۇمانلىق“، ”ئىشەنچسىز“، ”تېررورچى“ ياكى ”ئاشقۇن“ دەپ ئايرىلغانلىقى ئۈچۈن تۇتۇلغانلىقى ئۇقتۇرۇلىدىغان. كونكرېت ھەرىكەتلەر تىلغا ئېلىنغاندا، ئۇلار ئادەتتە بىر نەچچە كاتېگورىيەلەرگە چۈشىدىكەن. بىر تۈرى چەتئەللەرگە مۇناسىۋەتلىك جىنايەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولۇپ، نۇرغۇنلىغان تۇتقۇن قىلىنغان مەھبۇسلار چەتئەلدە ياشىغانلىقى، ساياھەتكە چىققانلىقى، ئوقۇغانلىقى ياكى چەتئەلدىكى كىشىلەر بىلەن ئالاقە قىلغانلىقى ئۈچۈن لاگېرلارغا ئېلىپ كېتىلگەن. ھەتتا نۇرغۇنلىغان مەھبۇسلار ناھايىتى ئاددىي ھالدا چەتئەلگە چىققان، ياشىغان، ئوقۇغان كىشىلەر بىلەن ياكى چەتئەلدىكى كىشىلەر بىلەن ئالاقە ”باغلىنىشى“ بولغانلىقى ئۈچۈنلا تۇتۇپ كېتىلگەن. يەنە بىر تۈركۈملىرى بولسا قانۇنسىز يۇمشاق دېتاللار ياكى رەقەملىك ئالاقە تېخنىكىلىرىنى ئىشلىتىش قاتارلىق قىلمىشلىرى سەۋەبلىك تۇتۇلغان. يەنە نۇرغۇنلىغان مەھبۇسلار تېلېفونلىرىدا چەكلەنگەن يۇمشاق دېتال ئەپلىرىنى ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن تۇتۇلغان. يەنە بىر ئومۇملاشقان ساھە بولسا ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشلار بولۇپ، سابىق مەھبۇسلارنىڭ مەسچىتتە ئىشلىشى، ئىبادەت قىلىشى، ئۆيىدە جايناماز بولۇشى ياكى دىنىنى ئېمىدىكى رەسىم ياكى ۋىدېئونى ساقلىشى قاتارلىق ئىسلامغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر سەۋەبىدىن لاگېرلارغا ئەۋەتىلگەن.

ژۇرنالىستلار، باشقا تەشكىلاتلار توپلىغان تۈرلۈك گۇۋاھلىق ۋە ھۆججەتلىك ئىسپاتلا بىلەن ماس قەدەمدە تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتىنىڭ توپلىغان گۇۋاھلىق ئىسپاتى شۇنى دەلىللەيدىكى، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئەزالىرى كۆپىنچە ھالدا ”جەمئىيەت ئىجتىمائىي باغلىنىش گۇناھلىرى“ بار دەپ قارىلىش ئاساسىدا قولغا ئېلىنغان. بۇ كىشىلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى خەلقئارادا ئېتىراپ قىلىنىدىغان جىنايەتلەر ئۆتكەزمىگە بولۇپ، پەقەت ئۇلارنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتلىرى ۋەياكى شۇنداق دەپ قارالغان ئالاقىلىرى بار دەپ شىكايەت قىلىنغان مۇناسىۋەتلىرى، ئائىلىسى، دوستلىرى ياكى جەمئىيەت ئەزالىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى سەۋەب قىلىنىش ئارقىلىق تۇتقۇن قىلىنغان.

يىغىۋېلىش لاگېرىدىكى بارلىق مەھبۇسلار توختىماي سىياسىي مېڭە يۇيۇش تەربىيىسىگە دۇچار بولىدۇ، شۇنداقلا جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىن قىيناش ۋە باشقا شەكىلدىكى تۈرلۈك خورلۇقلارغا ئۇچرايدۇ. ئۇلار لاگېرغا كىرگەندىن باشلاپ، مەھبۇسلارنىڭ تۇرمۇشى ئادەتتىن تاشقىرى تۈزۈملەر بىلەن باشقۇرۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقلىرى تارتىۋېلىنىپ، كۈندىلىك تۇرمۇشىنىڭ ھەممە تەرەپلىرى باشقىلار تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. لاگېر باشقۇرغۇچىلىرى تەرىپىدىن ئالدىن بەلگىلەنگەن قائىدە- تۈزۈملەردىن ئازراقلا يىراقلاشقان مەھبۇسلار، گەرچە ئۇلارنىڭ ھېچقانداق گۇناھلىرى بولمىسىمۇ دائىم ياتاقداشلىرى بىلەن بىللە تەنبىھلىنىدۇ ۋە جىسمانىي جازالارغا ئۇچرايدۇ.

ئۇ يەردە يېمەكلىك، سۇ، ھەرىكەت، ساقلىق ساقلاش، تازىلىق ۋە تازىلىق شارائىتى، ساپ ھاۋا ۋە تەبىئىي يورۇق چۈشىشى قاتارلىق شارائىتلار يېتەرلىك ئەمەس ئىدى. مەھبۇسلارنىڭ چوڭ-كىچىك تەرەت قىلىشىغا قاتتىق چەك قويۇلغان. بارلىق مەھبۇسلار ھەر كۈنى كەچتە بىر ياكى ئىككى سائەتلىك نۆۋەتچىلىك قىلىپ ئۆزىنىڭ مەھبۇسداشلىرىنى كۆزىتىپ ”خىزمەت قىلىشى“ تەلەپ قىلىنغان. نۇرغۇن سابىق مەھبۇسلار ئېيتىپ بېرىشىچە، ئۇلار جازا لاگېرىغا كەلگەندىن كېيىنكى دەسلەپكى بىر نەچچە كۈن، ھەپتە ياكى بەزىدە نەچچە ئايغىچە، پۈتۈن كۈن دېگۈدەك ھېچ ئىش قىلماستىن ئىنتايىن قورقۇنچلۇق ھالەتتە جىملا ئولتۇرۇشقا مەجبۇرلانغان.

كەلگەندىن كېيىن مەلۇم بىر ۋاقىتتا، مەھبۇسلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قاتتىق باشقۇرۇش سىستېمىلاشقان دەرسلەرگە دۇچار بولغان. تىپىك ۋاقىت جەدۋىلى، ناشتىدىن كېيىن ئۈچ ياكى تۆت سائەتلىك دەرسنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. ئاندىن مەھبۇسلار چۈشلۈك تاماق يەپ، قىسقا ”ئارام“ ئالىدۇ، بۇ دائىم ئورۇندۇقتا ياكى بېشىنى ئۈستەلگە قويۇپ قىمىرلىماي جىم ئولتۇرۇشتىن ئىبارەت. چۈشلۈك تاماقتىن كېيىن يەنە ئۈچ-تۆت سائەتلىك دەرس بولىدۇ، ئاندىن كەچلىك تاماق، ئارقىدىن ئۇلاپلا بىر نەچچە سائەت ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ ياكى تىزلىنىپ، شۇ كۈندىكى ماتېرىياللارنى ئۈن-تىنسىز ”تەكرار“ قىلىدۇ ياكى تېخىمۇ كۆپ ”تەربىلەش“ سىنلىرىنى كۆرىدۇ. دەرس ۋاقتىدا دائىم دېگۈدەك مەھبۇسلار ئالدى تەرەپكىلا قاراش ۋە كامىردىكى مەھبۇسداشلىرى بىلەن سۆزلەشمەسلىك تەلەپ قىلىنغان. دەرسلەر ئادەتتە كومپارتىيىنى ۋە خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنى كۈيلەيدىغان ئىنقىلابىي ”قىزىل“ ناخشىلارنى ئەسكە ئېلىش ۋە يادلاشتىن ئىبارەت.

خىتاي تىلى ئوقۇتۇشى لاگېردىكى مەھبۇسلار قوبۇل قىلىدىغان ”تەربىيىلەش“ نىڭ ئاساسلىق مەقسىتى ئىدى. تىل دەرسىدىن باشقا، سابىق مەھبۇسلارنىڭ كۆپىنچىسى ئېيتقىنىدەك، تارىخ، قانۇن ۋە ئىدېئولوگىيە بىرلەشتۈرۈلگەن دەرسلەرگە قاتناشقانلىقى ياكى نۇرغۇن سابىق مەھبۇسلار تىلغا ئالغىنىدەك ”سىياسىي تەربىيىلەش“ دەرسلىرىگە قاتناشقان. بۇ دەرسلەر مەھبۇسلارغا ئىسلامنىڭ ”رەزىل“ لىكىنى، ھەمدە خىتاي ۋە ج ك پ نىڭ قانچىلىك گۈللەنگەن، كۈچلۈكلۈكىنى ۋە پرېزىدېنت شى جىنپىڭنىڭ قانچىلىك ”ئاق كۆڭۈل“ ئىكەنلىكىنى ئۇلارنىڭ ئېڭىغا سىڭدۈرۈشنى ئاساس قىلغان. ئېرلان، سابىق لاگېر شاھىتى، مەزكۇر تەشكىلاتقا سىياسىي تەربىيىلەش سىنىپلىرىنىڭ مەھبۇسلارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىشى ۋە ئەمەل قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن قۇرۇلدى دەپ قارايدىغانلىقىنى ئېيتتى.

”مېنىڭچە [دەرس ئۆتۈشنىڭ] مەقستى دىنىمىزنى يوقىتىش ۋە بىزنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش... ئۇلار بىزگە ”ئەسسالامۇئەلەيكۇم“ دىمەيلىسىلەر دېدى، ھەمدە ئەگەر مىللىتىمىزنىڭ نېمە ئىكەنلىكى سورالسا، بىز ”ختاي“ دېيىشىمىز كېرەكلىكىنى ئېيتتى... ئۇلار جۈمە نامىزىغا بارماسلىقىڭلار كېرەك دېيىشتى... ھەمدە سىلەرگە ھەممىنى ئاللاھ ئەمەس، شى جىنپىڭ ئاتا قىلغان. سىلەر ئاللاھقا شۈكۈر قىلماستىن، چوقۇم شى جىنپىڭغا مىننەتدار بولۇشۇڭلار كېرەك“.

مەھبۇسلاردىن قەرەللىك سوئاللار سورالغان ياكى سوراق قىلىنغان. ئۇلاردىن دائىم ”ئىقرار“ ياكى ”ئۆزىنى تەنقىد قىلىش“ خېتى يېزىشمۇ تەلەپ قىلىنغان. ئۆزىنى تەنقىد قىلىش - ئۆزىنىڭ ”جىنايىتى“ نى ئېتىراپ قىلغاندىن باشقا، مەھبۇسنىڭ نېمىنى خاتا قىلغانلىقىنى يازما شەكىلدە بايان قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇلار قوبۇل قىلغان تەربىلەشنىڭ، ئۇلارنىڭ ئۆز خاتالىقلىرىنى تونۇۋېلىش ۋە ئېگىنى ”ئۆزگەرتىش“ ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈش، بۇ مائارىپ ئۈچۈن ھۆكۈمەتكە مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈش، ھەمدە كونا ئادىتىگە قايتماسلىققا ۋەدە بېرىش قاتارلىقلار بولغان.

خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتىنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغان ھەر بىر سابىق لاگېر مەھبۇسى يىغىۋېلىش لاگېرلىرىدا قىيىن-قىستاققا ئېلىنغان ياكى باشقا رەھىمسىز، ئىنسان قېلىپىدىن چىققان ياكى پەسكەش مۇئامىلىگە ياكى جازالارغا دۇچار بولغان (بۇ دوكلاتتا ”قىيناش ياكى باشقا ناچار مۇئامىلىلەر“ دېيىلىدۇ). قىيناش ۋە باشقا ناچار مۇئامىلىلەر جازا لاگېرلىرىدىكى ھاياتنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان. مەھبۇسلار دۇچار بولغان لاگېردىكى قىيناش ۋە باشقا ناچار مۇئامىلىلەر ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلىنىدۇ.

بىرىنچى تۈرى، لاگېرلاردىكى كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ جۇغلانما تەسىرى نەتىجىسىدە بارلىق مەھبۇسلار باشتىن كەچۈرگەن جىسمانىي ۋە جىسمانىي بولمىغان (يەنى روھىي ياكى پسىخولوگىيىلىك) قىيناش ۋە باشقا ناچار مۇئامىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ جىسمانىي ۋە جىسمانىي بولمىغان ئۇسۇللارنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى، لاگېرلاردىكى كونتروللۇق ۋە شەخسىي ئەركىنلىكنىڭ پۈتۈنلەي يوقىتىلىشىنىڭ ماسلىشىشى، روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتلەردىن ئازابلاش، ئېغىر دەرىجىدە قىيناش ياكى باشقا رەھىمسىز، ئىنسان قېلىپىدىن چىققان ياكى پەسكەش مۇئامىلىلەرگە دۇچار بولۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن.

ئىككىنچى تۈردىكى قىيىن-قىستاق ۋە باشقا ناچار مۇئامىلىلەر سوراق جەريانىدا يۈز بەرگەن ياكى ئايرىم مەھبۇسلارغا قىلىنغان ناچار مۇئامىلىلەر-يەنى ئۇلارنىڭ يۈرۈش - تۇرۇش ۋە ئىنكاسىغا قارىتا جازالاش مەقسىتىدە قوللانغان قىيىن-قىستاق ۋە باشقا ناچار مۇئامىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سوراق جەريانىدا قوللىنىلغان قىيناش ئۇسۇللىرى ۋە جازا سۈپىتىدە تاياق يېيىش، توكقا سوقۇش، بەدەنگە بېسىم چۈشۈرۈش ئارقىلىق قىيناش، قانۇنسىز چەكلەنگەن ئۇسۇللارنى ئىشلىتىش (يولۋاس ئورۇندۇققا ئولتۇرغۇزۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، يەنە ئۇيقۇدىن مەھرۇم قىلىش، تامغا ئېسىپ قويۇش، سوغۇقتا توڭدۇرۇش ۋە يالغۇز قاماش قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سوراق قىلىش ئادەتتە بىر سائەت ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇن داۋاملىشىدۇ، جازا كۆپىنچە تېخىمۇ ئۇزۇنراق بولىدۇ.

خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى جازا لاگېرلىرىدىكى سوراق ياكى جازا جەريانىدا قىيىن-قىستاققا ئېلىنغان ياكى باشقا ناچار مۇئامىلىگە دۇچار بولغان نۇرغۇن سابىق مەھبۇسلارنى زىيارەت قىلدى. كەچۈرۈم تەشكىلاتى يەنە باشقا مەھبۇسداشلىرىنىڭ قىيىن-قىستاققا ئېلىنغانلىقى ياكى باشقا ناچار مۇئامىلىلەرگە دۇچار بولغان مەھبۇسلارغا (ئادەتتە بىر كامېردىكى مەھبۇسداشلىرى) شاھىت بولغان سابىق مەھبۇسلارنى زىيارەت قىلدى، مەھبۇسداشلىرى شاھىتلارغا ئۆزلىرىنىڭ سوراق ياكى جازا جەريانىدا قىيىن-قىستاققا ئېلىنغان ياكى باشقا ناچار مۇئامىلىگە ئۇچرىغانلىقىنى ئېيتىپ بەرگەن.

سابىق مەھبۇسلار لاگېردىكى خىزمەتچىلەر ۋە دۆلەت ئەمەلدارلىرىنىڭ مەھبۇسلارغا تۇتقان مۇئامىلىلىرىنىڭ ئاساسەن ئوخشاشلىقىنى بايان قىلدى. بۇ مۇئامىلىلەرنىڭ بەزىلىرى ختاي بىخەتەرلىك كۈچلىرىنىڭ شىنجاڭ ۋە ختاينىڭ باشقا جايلىرىدا نەچچە ئون يىلدىن بۇيان ئېلىپ بېرىلىۋاتقان قىيناش ۋە باشقا ناچار مۇئامىلىلەرنىڭ ئۇسۇللىرى بىلەن ئوخشاش شەكىلدە ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەنسۇر ئىسىملىك بىر دېھقان كەچۈرۈم تەشكىلاتىغا ئۆزىنىڭ ئىككى لاگېردا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان مەزگىلدە، سوراق جەريانىدا ھەم كۆپ قېتىم جازا ئۆتەش جەريانىدا، قىيىن- قىستاققا ئېلىنغانلىقىنى بايان قىلدى. ئۇ سوراق جەريانىنى مۇنداق بايان قىلدى:

”ئىككى قاراۋۇل مېنى كامېردىن ئېلىپ چىقىپ، سوراق ئۆيىگە تاشلىدى [مەن شۇ ئۆيدە سوراق قىلىندىم]. ئۇنىڭ ئىچىدە ئىككى ئادەم بار... [ئۇلار مېنىڭ قازاقىستاندا نېمە ئىش قىلغانلىقىمنى سورىدى] ”سەن ئۇ يەردە ئىبادەت قىلدىڭمۇ؟ سېنىڭ ئاتا-ئاناڭ نېمە ئىش قىلىدۇ؟“ دەپ سورىدى، مەن پەقەت ئۆيدىكىلەر بىلەن بىللە تۇردۇم، مال - چارۋا باقتىم، مەن قانۇنسىز ھېچ ئىش قىلمىدىم دېدىم... ئۇلار مەندىن مەسچىت ۋە ئىبادەت قىلىش توغرىسىدا سورىدى. ئەگەر مەن ئۇلارغا ئىبادەت قىلغانلىقىمنى ئېيتسام، مەن 20 ياكى 25 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدىغانلىقىمنى ئاڭلىغان ئىدىم. شۇڭا مەن ئۇلارغا ئەزەلدىن ئىبادەت قىلمىغانلىقىمنى ئېيتتىم. ئاندىن ئۇلار ئاچچىقلاندى. ئۇلار: ”سەن مال - چارۋىلار باقىدىغان ۋاقتىڭدا، ئۆزۈڭمۇ ھايۋان بولۇپ كەتتىڭ!“ دېيىشتى. ئاندىن ئۇلار مېنى ئورۇندۇق بىلەن تاكى ئورۇندۇق سۇنغۇچە ئۇرۇشتى ... مەن يەرگە يىقىلدىم. مەن ھوشۇمدىن كەتكىلى تاس قالغان ئىدىم... ئاندىن ئۇلار مېنى يەنە ئورۇندۇققا قويدى. ئۇلار: ”بۇ كىشى تېخىچە ئۆزگەرمەپتۇ، ئۇ [لاگېردا] ئۇزۇنراق تۇرۇشى كېرەك“ دېدى“.

خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى قىيناش تۈپەيلى جازا لاگېردا قازا قىلغان بىر ئادەمنىڭ ئۆلۈمىنى خاتىرىلىدى. مادى مەزكۇر تەشكىلاتقا ئۆزىنىڭ كامېردىكى مەھبۇسدېشىنىڭ قىيىن-قىستاققا ئۇچرىغانلىقىغا شاھىت بولغانلىقىنى، كېيىن ئۇ تۈرلۈك قىيناشلارنىڭ تەسىرىدىن قازا قىلغانلىقىنى بىلگەن. مادى بۇ ئەرنىڭ كامېرنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇلغان يولۋاس ئورۇندۇقتا ئولتۇرغۇزۇلغانلىقىنى ئېيتتى. كامېردىكى مەھبۇسداشلىرى ئۇنىڭ ئۇ يەردە قىمىرلىماي ئۈچ كۈن ئولتۇرغىنىنى كۆرۈشكە مەجبۇرلانغان، ھەم ئۇنىڭغا ياردەم قىلىش ئېنىق چەكلەنگەن.

”[ئۇ ئادەم] بىزنىڭ كامېردا ئىككى ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت تۇردى... ئۇ يولۋاس ئورۇندۇقتا ئولتۇرغۇزۇلدى. [مېنىڭچە ئۇ كىشى بىر قاراۋۇلنى ئىتتىرىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن جازالانغان]... ئۇلار ئورۇندۇقنى بىز تۇرغان كامېرغا ئەكىرىپ قويدى... ئۇلار بىز ئۇنىڭغا ياردەم قىلساق، ئورۇندۇقتا ئولتۇرغۇزۇپ قويىدىغانلىقىنى ئېيتىشتى. ئۇ بىر تۆمۈر ئورۇندۇق ئىدى. ئۇنىڭ بىلىكى زەنجىر بىلەن كىشەنلەنگەن، پۇتلىرىغىمۇ كىشەن سېلىنغان. ئۇنىڭ بەدىنى ئورۇندۇقنىڭ كەينى تەرىپىگە باغلانغان... ئۇنىڭ بېغىشى ۋە يوتىسى ئىككى كويىزا بىلەن كىشەنلەنگەن... ئادەمنى تۈز ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن قوۋۇرغىسىغا رېزىنكە چىگىلگەن، بەزى ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ ئۇرۇقدانلىرىنى كۆرۈنۈپ قالاتتى. ئۇ چوڭ -كىچىك تەرىتىنى ئورۇندۇقىلا قىلاتتى. ئۇ ئۈچ كېچە ئورۇندۇقتا ئولتۇردى... ئۇ [كامېردىن چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىن] قازا قىپتۇ. بىز بۇ ئىشنى كامېردىكىلەر [كىشىلەر] ئارقىلىق بىلدۇق“.

كەچۈرۈم تەشكىلاتى زىيارەت قىلغان مەھبۇسلارنىڭ كۆپىنچىسى توققۇز ئايدىن 18 ئايغىچە لاگېرلاردا قالغان. مەھبۇسلار لاگېرلاردىن قويۇپ بېرىلگەندىن ئۆيىگە ئەۋەتىلىشى كېرەكمۇ يوق، بۇنداق قارار چىقىرىش جەريانى تازا ئېنىق ئەمەس، بۇ ئىشنى مەھبۇسلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ بىلمىگەن. دەسلەپكى تۇتۇپ تۇرۇشتىن كېيىنكى لاگېرغا يۆتكەش، قويۇپ بېرىشنى چۆرىدىگەن جەريانلارنىڭ ھەممىسى ختاي جىنايى ئىشلار ئەدلىيە سىستېمىسى ياكى دۆلەت قانۇنىنىڭ سىرتىدا ئىجرا قىلىنىدىغانلىقى بىلىنمەكتە. بۇ يەردە قانۇني ياردەم ۋە قوغداش ئۈچۈن ھېچقانداق ئېنىق ئۆلچەم يوق. سابىق مەھبۇسلارنىڭ باشتىن كەچۈرگەنلىرى ئۇلارنىڭ قويۇپ بېرىلىشىدە، شەخسلەرنىڭ تەقدىرىنىڭ ئېغىر يېنىكلىكىنى بەلگىلەشتە زۆرۈر بولغان ئادىللىق ۋە كېرەكلىك بولغان مۇۋاپىق جەريانلار ھېچ نەزەرگە ئېلىنمىغانلىقى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. قويۇپ بېرىلگەن مەھبۇسلار - ئۇلارنىڭ لاگېردا باشتىن كەچۈرگەنلىرى ھەققىدە ھەر قانداق ئادەم، بولۇپمۇ ژۇرنالىستلار ۋە چەتئەللىكلەر بىلەن سۆزلىششنى چەكلەيدىغان ھۆججەتكە ئىمزا قويۇشقا مەجبۇر قىلىنغان. سابىق مەھبۇسلارغا، ئەگەر ئۇلار بۇ چەكلىملەرگە خىلاپلىق قىلسا، ئۇلارنى ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن قوشۇپ قايتىدىن لاگېرغا قامايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان.

سابىق مەھبۇسلار جازا لاگېرلىرىدىن قويۇپ بېرىلىپ ئۆيگە قايتقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ھەرىكەت ئەركىنلىكى قاتارلىقلارغا تېخىمۇ قاتتىق چەكلىمىلەر قويۇلغان. بۇ خىل چەكلىمىلەر بولسا شىنجاڭدىكى بارلىق ئاز سانلىق مىللەت ئەزالىرىغا قارىتىلغان كەمسىتىش سىياسەتلىرىنىڭ ئۈستىگە قويۇلغان يەنە بىر چەكلىمىدۇر. كەچۈرۈم تەشكىلاتى بىلەن سۆزلەشكەن سابىق مەھبۇسلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ”تەربىيىلەش“ نى داۋاملاشتۇرۇپ، قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىنمۇ ختاي تىلى ۋە سىياسىي ئىدېئولوگىيە دەرسلىرىگە قاتنىشىشى تەلەپ قىلىنغان. ئۇلار يەنە بايراق چىقىرىش مۇراسىمىدا ئۆزلىرىنىڭ ”جىنايىتى“ نى ئاشكارا ”بويۇنغا ئېلىش“ قا مەجبۇر قىلىنغان.

كەچۈرۈم تەشكىلاتىنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغان سابىق مەھبۇسلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ئېلېكترونلۇق ۋە بىۋاسىتە نازارەت ئاستىغا ئېلىنىدىغانلىقى، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى ۋە كادىرلارنىڭ قەرەللىك باھالاپ تۇرۇشىغا ئۇچرايدىغانلىقىنى ئېيتتى. سابىق مەھبۇسلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇلار لاگېردىن قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى ياكى كادىرلارنىڭ ھەر ئايدا بىر نەچچە كېچە ئۇلارنىڭ ئۆيىدە ئۇلار بىلەن بىللە تۇرۇش تەلەپ قىلىنغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. كەم دېگەندە بىر نەچچە ئايغىچە ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان شەھەر ياكى يېزىلاردىن ئايرىلىشى چەكلەنگەن. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئايرىلىشىغا رۇخسەت قىلىنسا، ئۇلار ئالدىن ھۆكۈمەتتىن يازما ئىجازەت ئېلىشى كېرەك ئىكەن.

كەچۈرۈم تەشكىلاتى لاگېردىن ۋاۋۇتلارغا ئىشلەشكە ئەۋەتىلگەن سابىق مەھبۇسلارنى زىيارەت قىلدى. ئاررۇ كەچۈرۈم تەشكىلاتىغا لاگېردا ئالتە ئاي تۇرغاندىن كېيىن باشقا بىر لاگېرغا يۆتكەلگەنلىكىنى، ئۇنىڭغا بۇ يەردە تىككۈچىلىك ئۆگىتىلۈپ، ۋاۋۇتقا ئەۋەتىشكە تەييار قىلىنغانلىقىنى، كېيىن ئۇنىڭدىن بىر نەچچە ئاي ھۆكۈمەت فورمىسى ياساش ئۈچۈن بىر ۋاۋۇتتا يېتىپ-قوپۇپ ئىشلەش تەلەپ قىلىنغانلىقىنى ئېيتتى. بۇ ئىسپاتلار شىنجاڭدىكى دائىرىلىرىنىڭ ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت ئەزالىرىنى شىنجاڭدىكى مەلۇم تۈردىكى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇرلىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، بۇ يەنە بەزىدە ”تەربىيىلەش“ نىڭ كېڭەيتىلگەن شەكلىدۇر.

ئېگىلىنىشچە، بىر قىسىم مەھبۇسلارنى لاگېرلاردىن ئۇدۇل تۈرمىلەرگە يۆتكىگەن. ئۆيگە قايتىش ئۈچۈن قويۇپ بېرىلىش جەريانىغا ئوخشاشلا، قارىماققا لاگېر مەھبۇسلىرىغا قاماق جازاسى بېرىشكە مۇناسىۋەتلىك جەريانلار ئانچە چۈشىنىشلىك ئەمەس. قويۇپ بېرىش جەريانى بىلەن قاماق جازاسى بېرىش جەريانىنىڭ قانداق باغلىنىشلىقى بارلىقى ئېنىق ئەمەس، بولۇپمۇ لاگېرلاردىكى تۈرمىگە يۆتكەپ جازالاش جەريانىنىڭ لاگېر سىرتىدىكى رەسمىي جازالاش جەريانى بىلەن قانداق بىرلەشتۈرۈلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى لاگېردا قاماق جازاسى بېرىلىپ، ئاندىن تۈرمىگە ئەۋەتىلگەنلەرنى زىيارەت قىلالمىدى. ئەمما كەچۈرۈم تەشكىلاتى سابىق مەھبۇسلارنى زىيارەت قىلدى، ئۇلارنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، ئۇلار ئاۋال تۈرمىدە يېتىش جازاسى بېرىلىپ ئارقىدىنلا ”كەچۈرۈم“ قىلىنغان. مەزكۇر تەشكىلات يەنە بىر قىسىم سابىق مەھبۇسلارنى زىيارەت قىلدى، ئۇلار لاگېرغا قامالغاندا، ئۇلارنىڭ سىنىپىدىكى بىر ياكى بىر قانچە كىشى قاماق جازاسى ئالغان، كۆپىنچىسى كۈندىلىك قىلمىشلىرى تۈپەيلىدىنلا، ئەمما ھەر قانداق تۈردىكى جىنايەتلەردىن مۇستەسنا. سابىق مەھبۇسلارنىڭ كۆپىنچىسى قاماق جازاسى بېرىلگەن باشقا كىشىلەرنى تونۇيدۇ.

ختاي ھۆكۈمتى نۇرغۇنلىغان ھەددىدىن تاشقىرى سىياسەتلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق زىيادە ئىنكاس قايتۇرۇپ، كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ ھەرىكىتىنى قاتتىق چەكلەيدۇ، جۈملىدىن بۇلار ئەزەلدىن لاگېرغا ياكى تۈرمىگە سولانمىغانلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھۆكۈمەت تەشۋىقات پائالىيىتىنىڭ ئەشەددىي ئۇنۇمى ۋە كۆلىمىنىڭ غايەت زور بولۇشى، ھۆكۈمەتنىڭ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە نازارەت قىلىش تېخنىكىسىنى قوللىنىشىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمەتنىڭ ئىقتىدارى بىلەن بىرلىشىپ، بۇ رايوندىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ خالىغىنىنى ئىجرا قىلىشقا ياردەم بەرگەن بىر ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. ھۆكۈمەت ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قىلمىشىنى ئۈزلۈكسىز نازارەت قىلىش ۋە باھالاشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن لايىھىلەنگەن قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان شەخسىي ۋە ئېلېكترونلۇق نازارەت قىلىش ھەرىكىتىگە تايانغان. ھەممىلا جايدا ھۆكۈمەت كادىرلىرى، زوراۋان بىخەتەرلىك قىسىملىرى ۋە مۇستەقىل بولمىغان قانۇن سىستېمىسى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىپ، نازارەت قىلىپ، ھوقۇقۇقا دەخلى-تەرۇز قىلىدىغان سىياسەتلەرنى يولغا قويغان.

شنجاڭدا ياشايدىغان مۇسۇلمانلار دۇنيادىكى ئەڭ قاتتىق كۆزىتىلىدىغان ئاھالىلەر بولۇشى مۇمكىن. ختاي ھۆكۈمىتى غايەت زور مەبلەغ سەرپ قىلىپ، بۇ گۇرۇپپىقا تەۋە ئىنسانلارنىڭ ھاياتى ھەققىدە ئىشەنگۈسىز دەرىجىدە تەپسىلىي ئۇچۇرلارنى توپلىغان. بۇ سىستېمىلىق، زور كۆلەملىك كۆزىتىش بولسا كىشىلەرنىڭ شەخسىي مەخپىيەتلىكى، يۈرۈش - تۇرۇش ھەرىكەتلىرى ۋە پىكىر ئەركىنلىكى قاتارلىق ھوقۇقلىرىغا دەخلى-تەرۇز قىلىدىغان سىياسەت ۋە ئەمەلىي ھەرىكەتلەرنى بىرلەشتۈرۈپ ئىجرا قىلىش نەتىجىسىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان. شىنجاڭنىڭ سابىق ئاھالىلىرىنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، كۆزىتىش سىستېمىسىنىڭ دائىرىسى كەڭ بولۇپ، كىشىلەرنىڭ شەخسىيىتىگە تاجاۋۇز قىلىش ۋە ئېلېكترونلۇق نازارەت قىلىش قىلمىشلىرى بولسا تۆۋەندىكىدەك مەھسۇلاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان:

- بىئولوگىيىلىك سانلىق مەلۇمات توپلاش، بۇلار كۆز رەڭدار پەردىسىنى سكاننېرلاش ۋە بۇ چىراي تەسۋىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛
- ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇز خاراكتېرلىك زىيارىتى؛
- ھەممە جايدا بىخەتەرلىك خادىملىرىنى قەرەللىك ئاختۇرۇشى ۋە سوراق قىلىشى؛
- ئاز سانلىق مىللەت ئائىلىلىرى بىلەن بىللە تۇرۇشقا تەقسىم قىلىنغان ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى ۋە كادىرلارنىڭ "بىر ئائىلىدە تۇرۇش" بەلگىلىمىلىرى؛
- چىراي پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە ھەر يەرنى قاپلىغان كۆزىتىش كامېرا تورى؛
- ئاتالمىش "قۇلايلىق ساقچى پونكىتى" دېيىلگەن كەڭ تەكشۈرۈش پونكىتى تورى؛ ۋە -
- كىشىلەرنىڭ شەخسىي ئالاقە ئۈسكۈنىلىرى ۋە مالىيە تارىخىغا خالىغانچە ئېرىشىش.

بۇ ھەرىكەت ھۆكۈمەتنى زور مىقداردا شەخسىي ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەپلا قالماستىن يەنە دائىرلەرنىڭ شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئالاقىلىشىشىنى، يۈرۈش - تۇرۇشنى ۋە ھەرىكەتلىرىنى ئىز قوغلاپ جانلىق ۋە ئىنچىكە كۆزىتىشكە يول قويىدۇ.

شىنجاڭدا ياشاۋاتقان مۇسۇلمانلار ئەركىن يۈرەلمەيدۇ. ھۆكۈمەت دائىرلىرى ئۇلارنىڭ شىنجاڭنىڭ ئىچىدە ۋە شىنجاڭ بىلەن ختاينىڭ باشقا جايلىرى ئارىسىدا سەپەر قىلىشىنى چەكلەيدۇ. ھۆكۈمەت يەنە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ چەت ئەلگە چىقىشىنى ئادەتتىن تاشقىرى قىيىنلاشتۇرغان، ھەتتا مۇمكىن ئەمەس ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغان. دائىرلەر شىنجاڭدىكى بارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرنى 2016-2017- يىللىرىدا ئۆزلىرىنىڭ پاسپورتلىرىنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇرلىغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ناھايىتى ئاز سانلىق كىشىلەر پاسپورتلىرىنى قايتۇرۇپ ئالالىغان.

شجاڭدىكى سابىق ئاھالىلەر، دائىرلەر يۈرگۈزۈۋاتقان يول يۈرۈش چەكلىمىسىنىڭ كەمستىش شەكلىدە ئىجرا قىلىنىدىغانلىقىنى ئېيتتى. زىيارەتنى قوبۇل قىلغۇچىلار ساقچىلارنىڭ پەقەت ئاز سانلىق مىللەتلەرنىلا توختىتىپ، ئۇلارنىڭ كىملىكىنى تەكشۈرىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ھۆكۈمەتنىڭ تەكشۈرۈش پونكىتىدا ئىشلەپ باققانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شاھىتلار، ختايلارنىڭ تەكشۈرۈش پونكىتىدىن ئۆتۈشنىڭ ھاجىتى يوقلىقىنى ياكى ئۇلاردىن ھېچقانداق سوئال سورالمايدىغانلىقى، ئۈستى- بېشى ياكى تېلېفونلىرى تەكشۈرۈلمەي تۇرۇپلا قول پۇلاڭلىتىپ قويۇپ ئۆتۈپ كېتىدىغانلىقلىرىنى ئېيتىشتى. يىن بولسا شىنجاڭدا زىيارەتتە بولۇپ باققان ختاي بولۇپ، ئۇ ساياھەت جەريانىدا ئۆزى شاھىت بولغان كەمستىشلەرنى كەچۈرۈم تەشكىلاتىغا ئېيتىپ بەردى:

"ئاساسەن ھەممە يەردە كۆزىتىش ئاپپاراتلىرى بار... كەمستىش ناھايىتى ئوچۇق-ئاشكارا بولىدۇ. مەن پويىزغا ئولتۇرغان ۋاقتىمدا ئۇلار ھېچنەرسەمنى تەكشۈرمىدى، لېكىن مېنىڭ ئۇدۇلۇمدا ئولتۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭ بېلەتلىرىنى ۋە تېلېفونلىرىنى تەكشۈردى... مەن بېكەتتە تۇرغان چاغدا ئىككى قۇر ئۆچرەت كۆردۈم (بىخەتەرلىك تەكشۈرۈشى ئۈچۈن)، بۇنىڭ بىرى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن، يەنە بىرى ختايلار ئۈچۈن بولۇپ، چىراي تونۇش سىستېمىسى يوق، پەقەت مېتال تەكشۈرۈش ئۈسكۈنىدىن ئۆتسىلا بولاتتى. ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئايرىلغان ئۆچرەت ناھايىتى ئۇزۇن ئىدى... (چوڭ بىر شەھەردە) بىر تونىلنىڭ ئاستىدىن ئۆتتۈم، بىراق مېتال تەكشۈرۈش ئەسۋابى بىلەن ياشانغان ئەرلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇيغۇرلارنىڭ پۈتۈن بەدەن تەكشۈرۈشىدىن ئۆتۈشى كېرەك ئىدى. بۇ تونىلنىڭ ئىككى ئۇچىدا تەكشۈرۈش بولۇۋاتاتتى. مەن يۈك-تاقلىرىمنى سۆرەپ ماڭدىم، ھېچكىم مېنىڭ سومكىلىرىمنى تەكشۈرمىدى. مەن بىخەتەرلىك ئىشىكىدىن ئۆتكەن ۋاقتىمدا ھېچكىم مېنى ئۈسكىنە بىلەن تەكشۈرمىدى، چۈنكى مەن ختاي بولغاچقا تەكشۈرۈلمىدىم...مەن بىر (ھۆكۈمەت خادىمى) بىلەن سۆزلەشتىم، ئۇ: "ئۇيغۇرلارغا باشقىچە مۇئامىلە قىلىنىشى كېرەك، چۈنكى بۇ يەردە ختاي (خەن) تېرورچىلىرى يوق دېدى".

شىنجاڭدا ياشايدىغان مۇسۇلمانلار دىنىي پائالىيەتلىرىنى قىلالمايدۇ. تەشكىلاتى تەرىپىدىن زىيارەت قىلىنغان،2017- يىلدىن 2021- يىلىنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭدا ياشىغان سابىق مەھبۇسلار ۋە باشقا كىشىلەرنىڭ تەسۋىرلەپ بېرىشىچە، ئۇ يەردە ئىسلام دىنى ئىبادەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا قارىتا دەرىجىدىن تاشقىرى دۈشمەنلىك مۇھىتى شەكىللەنگەن. ئۇلار ختايدىن ئايرىلغاندا، ئۆزلىرىنىڭ ھەرقانداق شەكىلدىكى دىنىي بەلگىلىرىنى كۆرسىتىشنى راھەتسىز ھېس قىلغان. ئەگەر ئۇلار شۇنداق قىلسا، ھەممىسىنىڭ قولغا ئېلىنىشى ۋە ئاقىۋەتتە لاگېرغا ئەۋەتىلىشى بىلەن نەتىجىلىنىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن. گۇۋاھلىق بەرگۈچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، گەرچە شىنجاڭدىكى قانۇنلاردا مۇسۇلمانلار ئۆز ئېتىقادى ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم دەپ قارايدىغان ئىسلام دىنى ئىبادەتلىرى ئوچۇق-ئاشكارا چەكلەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھازىر پۈتۈنلەي چەكلەنگەن. مۇسۇلمانلارنىڭ ئىبادەت قىلىشى، مەسچىتكە بېرىشى، دىن ئۆگىنىشى، دىنىي تۈسنى ئالغان كىيىملەرنى كىيىشى ۋە باللارغا ئىسلامىي ئىسىملارنى قويۇشىغا يول قويۇلمىغان. توختىماي ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تۈتۈپ كېتىش تەھدىتلىرى نەتىجىسىدە، شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار ئۆزلىرىنىڭ يۈرۈش - تۇرۇش ئادەتلىرىنى ئۆزگەرگەن بولۇپ، ئۇلار ھازىر ھېچقانداق بىر دىنى خاسلىق ياكى دىنىي ئېتىقاد پائالىيەتلىرىنىڭ ئىپادىلىرىنى كۆرسىتەلمەيدىغان دەرىجىگە يەتكەن.

بۇرۇن شىنجاڭدا ياشىغان نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنىڭ كەچۈرۈم تەشكىلاتىغا ئېيتىشىچە، ئۇلارنىڭ ئۆز ئۆيلىرىدە دىنى خاسلىققا ئىگە ھەرقانداق بۇيۇملارنى ساقلىشى ۋە دىنىي كىتابلار، فىلىملەر ياكى رەسىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دىنىي مەزمۇنلارنى يانفونلىرىدا ساقلىشىنى مەنئى قىلىنغان. يەنە ئۇ يەردە ياشىغان بىر نەچچە سابىق ئاھالىلەرنىڭ بىلدۈرۈشىچە، مەدەنىيەتكە ئائىت كىتابلار، سەنئەت بۇيۇملىرى ۋە باشقا تۈرك- مۇسۇلمان مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار، ئەمەلىيەتتە پۈتۈنلەي چەكلەنگەن. ئايمەن، ئۇ بىر ھۆكۈمەت خادىمى بولۇپ، ئۇ كەچۈرۈم تەشكىلاتىغا، ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە ساقچىلارنىڭ مۇسۇلمان ئائىلىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە قانداق باستۇرۇپ كىرگەنلىكى ۋە بارلىق دىنىي بۇيۇملىرىنى قانداق مەجبۇرىي مۇسادىرە قىلغانلىقىنى ئېيتتى:

"بىز 20 ئائىلىك ئولتۇراقلاشقان (مۇسۇلمان ئېتنىك مىللەت) ياشايدىغان (بىر يېزىنىڭ مەلۇم قىسمى) غا باردۇق. بىز دىنغا مۇناسىۋەتلىك ھەممە نەرسىلەرنى تېپىپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ قانۇنسىز نەرسىلەر ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشىمىز كېرەك ئىدى... بىز بۇ ئىشنى قىلغاندا ئىشكىنىمۇ چەكمەي، ھېچقانداق رۇخسەت ئالمايلا كىرەتتۇق... كىشىلەر يىغلايتتى... ساقچىغا ھەممە نەرسىنى تاپشۇرۇپ بېرەتتۇق... بىز ئۇلارغا ھەم ئەرەبچە يېزىلغان نەرسىلەرنى ئېلىۋېتىشنى ئېيتتۇق".

خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتىنىڭ توپلىغان ئىسپاتلىرىغا ۋە باشقا ئىشەنچلىك مەنبەلەرنىڭ دەلىللىرىگە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەتلەر ھۇجۇم نىشانى قىلىنغان بولۇپ، بۇ قىلمىشنىڭ ماھىيىتى ۋە باشتىن ئاخىرى بىردەك خەلقئارالىق قانۇن بويىچە ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەت ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى كۆرگەن ئىسپاتلار ئاساسىدا، جىنايەت ئۆتكۈزگۈچىلەرنىڭ خىتاي ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن ھەرىكەت قىلىپ، كەڭ كۆلەملىك، تەشكىللىك، پىلانلىق ۋە سىستېمىلىق ھالدا ھەم سېستىملاشقان ئوخشاش ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، شىنجاڭ ئاھالىلىرىگە قارىتا ھۇجۇم قىلىپ، ئېغىر دەپسەندىچىلىك قىلمىشلىرىنى سادىر قىلغانلىقىنى دەلىللەر ئارقىلىق يەكۈنلەيدۇ. خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى شۇنداق دەپ قارايدۇ، توپلىغان دەلىل - ئىسپاتلار، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەڭ ئاز دېگەندە تۆۋەندىكى ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەتلەرنى سادىر قىلغانلىقىنى پاكىتلار ئاساسىدىكى يەكۈن بىلەن تەمىنلەيدۇ: خەلقئارا قانۇننىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىگە خىلاپلىق قىلىپ تۈرمىگە تاشلاش ياكى جىسمانىي ئەركىنلىكتىن ئېغىر دەرىجىدە مەھرۇم قىلىش، قىيناش ۋە زىيانكەشلىك قىلىش.

خىتاي ھۆكۈمىتى دەرھال بارلىق يىغىۋېلىش لاگېرلىرىنى تاقىشى ۋە يىغىۋېلىش لاگېرلىرىدا ياكى تۈرمە قاتارلىق تۈتۈپ تۇرۇش ئورۇنلىرىدىكى بارلىق كىشىلەرنى خەلقئارادا قىلىنىدىغان جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكىگە ئائىت يېتەرلىك ئىشەنچ ۋە ئېتىراپ قىلىنىدىغان پاكىت بولمىسا دەرھال قويۇپ بېرىشى كېرەك. ھۆكۈمەت يەنە بارلىق قانۇن- نىزاملارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشى ياكى ئۆزگەرتىشى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار، قازاقلار ۋە باشقا مۇتلەق كۆپ ساندىكى مۇسۇلمان ئېتنىك مىللەتلەرنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىنى چەكلەيدىغان مۇناسىۋەتلىك سىياسەت ۋە تەدبىرلىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇشى كېرەك، بۇ يەنە ئۇلارنىڭ خىتايدىن ئەركىن ھالدا ئايرىلىش ۋە قايتىپ كېلىش ھوقۇقى ۋە شۇنىڭدەك دىنىي ئىبادەت پائالىيەتلىرى قىلىشنى ئۆزلىرى تاللاش قاتارلىق ھوقۇقلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ دوكلاتتا ھۆججەتلەشتۈرۈلگەن ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەتلەر ۋە باشقا ئېغىر كىشىلىك ھوقۇققا دەخلى تەرۇز قىلىش قىلمىشلىرى ئۈستىدىن مۇستەقىل ۋە ئۈنۈملۈك بولغان تەكشۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ. جىنايى جاۋابكارلىقى بار دەپ گۇمان قىلىنغانلار چوقۇم ئادالەتنىڭ سوتقا تارتىلىپ، ئادىل سوتلىنىشى كېرەك. بولۇپمۇ، ب د ت كىشىلىك ھوقۇق كېڭىشى ياكى ب د ت ئومۇمىي مەجلىسى چوقۇم مۇستەقىل بولغان بىر خەلقئارالىق مېخانىزم قۇرۇپ چىقىپ، خەلقئارا قانۇنلار ئاساسىدا شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ئېغىر كىشىلىك ھوقۇق زوراۋانلىقى ۋە دەپسەندىچىلىكلەرنى تەكشۈرۈشى كېرەك، بۇ يەنە جىنايەت ئۆتكۈزگەن گۇماندارلارنى تېپىپ چىقىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتە قىلىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تەكلىپلەر

خىتاي ھۆكۈمىتىگە:

- شىنجاڭدىكى بارلىق يىغىۋېلىش لاگېرلىرىنى تاقىشى ۋە يىغىۋېلىش لاگېرلىرىدا ياكى تۈرمە قاتارلىق تۇتۇپ تۇرۇش ئورۇنلىرىدىكى بارلىق كىشىلەرنى خەلقئارادا قوبۇل قىلىنىدىغان جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكىگە دائىر يېتەرلىك ئىسپات ۋە ئىپتىراپ قىلىنىدىغان پاكىت بولمىسا دەرھال قويۇپ بېرىشى، ئۇلارنىڭ ئىپتىراپ قىلىنىدىغان تۇتۇپ تۇرۇش ئورۇنلىرىغا يۆتكىلىشى ھەم خەلقئارا ئۆلچەملەر بويىچە ئادىل بولغان سوتقا چىقىشى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىشى كېرەك.
- تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقانلارنىڭ داۋاملىق تۇتۇپ تۇرۇلۇشىغا قانۇنلۇق قارشى چىقىشىغا يول قويۇش.
- لاگېر، تۈرمە ياكى باشقا تۇتۇپ تۇرۇش ئورۇنلىرىدا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا، جۈملىدىن چەتئەلدە ياشايدىغانلارغا تۇتۇپ قېلىنىشنىڭ يازما سەۋەبى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە ئەزالىرىنىڭ دېلوسىغا مۇناسىۋەتلىك باشقا رەسمىي ھۆججەتلەر بىلەن تەمىنلەش.
- شىنجاڭدىكى "كەسپىي تەربىيىلەش"، "ئۆزگەرتىش ئارقىلىق تەربىيىلەش" ۋە "ئەسەبىيلىكنى يوقىتىش" مەركەزلىرىنى (يەنى جازا لاگېرلىرىنى) تاقاش.
- ھەر قانداق كىشىنىڭ خالىغانچە تۇتۇپ تۇرۇلۇشى، مەجبۇرىي غايىب بولۇشى، قىيناش ياكى باشقا ناچار مۇئامىلىلەرگە دۇچار بولماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش.
- ئۇلارنىڭ قويۇپ بېرىلىشى ئالدىدا، بۇ لاگېرلارغا ئېلىپ كېلىنگەن ياكى قامالغانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆزلىرى تاللىغان ئادۋوكات، مۇستەقىل تېببىي خادىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرى بىلەن تېز ھەم قەرەللىك زىيارەت قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش.
- خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق قانۇنىدا بۇ خىل ئالاقىگە ئالاھىدە چەكلىمە قويۇلمىغان بولسىلا، شىنجاڭدىكى بارلىق كىشىلەرنىڭ ئائىلە ئەزالىرى ۋە باشقىلار، جۈملىدىن باشقا دۆلەتلەردە ياشايدىغانلار بىلەن ئەركىن ئالاقە قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش.
- ئۇيغۇر، قازاق ۋە مۇسۇلمانلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان باشقا مىللەتلەرنىڭ كىشىلىك ھوقۇقى، جۈملىدىن خىتايدىن ئەركىن ئايرىلىش ۋە قايتىش ھوقۇقىغا يول قويمايدىغان چەكلىمىلەرنى، يەنى بۇ خىل بارلىق قانۇن-نىزاملارنى تۈزىتىش ۋە ئەمەلدىن قالدۇرۇش، ھەم پۈتۈن مۇناسىۋەتلىك سىياسەت ۋە ئەمەلىي تەدبىرلەرنى ئاخىرلاشتۇرۇش.
- مۇسۇلمانلار ۋە باشقا بارلىق دىنىي ياكى ئېتىقاد ئاممىسى ئەزالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر بىر كىشىنىڭ ئۆز دىنىنى ياكى ئېتىقادىنى تاللىشىغا ۋە ساقلاپ قېلىشىغا يول قويۇش، ھەمدە بۇلارنى ئوچۇق-ئاشكارە ھەم يالغۇز ھالدا دۇئا-تىلاۋەت قىلىش، رىئايە قىلىش، ئىجرا قىلىش ۋە ئوقۇتۇش ئارقىلىق تىنچ ھالدا نامايان قىلىشقا يول قويۇش.
- دۆلەت بىخەتەرلىكىنى قوغداشنى مەقسەت قىلغان ياكى تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش نامىدا بارلىققا كەلگەن ھەر قانداق قانۇنىي ماددىلارنىڭ ئېنىق ۋە تەپسىلىي ئېنىقلىمىسى ۋە خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق قانۇنى ۋە ئۆلچىمىگە ماس كېلىشىگە كاپالەتلىك قىلىش.
- شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار، قازاقلار ياكى باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەرگە قارىتا يۈرگۈزۈلگەن خەلقئارا قانۇن ۋە ئېغىر كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىگە چېتىشلىق جىنايى جاۋابكارلىقى بار دەپ گۇمان قىلىنغان ھەر قانداق ئادەمنى تەرەپسىز، مۇستەقىل، تېز، ئۈنۈملۈك ۋە ئاشكارا بىر تەرەپ قىلىش. ئەيىبلەنگەن جىنايەتچىلەرنى ئۆلۈم جازاسىغا مۇراجىئەت قىلماستىن سوتقا ئادىل تارتىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش.
- ب د ت كىشىلىك ھوقۇق مۇتەخەسسىسلىرى، مۇستەقىل كىشىلىك ھوقۇق تەكشۈرگۈچىلىرى ۋە ژۇرنالىستلارنىڭ شىنجاڭدىكى جازا لاگېرلىرى ۋە تۈرمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق جايلارغا كىرىشىگە يول قويۇش.
- بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى كىشىلىك ھوقۇق ئالىي كومىسسار ئىشخانىسى، ئالاھىدە تەرتىپلەر ۋە ب د ت باشچىلىقىدىكى باشقا تەكشۈرۈشلەر ياكى باشقا مۇستەقىل خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇقنى نازارەت قىلىش ۋە تەكشۈرۈش مېخانىزمى بىلەن تولۇق ۋە ئۈنۈملۈك ھەمكارلىشىش.
- خەلقئارا قانۇن ۋە باشقا كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرى بويىچە سابىق مەھبۇسلار ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرىنى خەلقئارا قانۇن ۋە ئۆلچەملەر ئاساسىدا تولۇق، ئۈنۈملۈك، جىنسىي سەزگۈرلۈك ۋە ئەھۋالغا يارىشا تۆلەم پۇللىرى بىلەن تەمىنلەش.
- قايتۇرماسلىق پرىنسىپىغا خىلاپلىق قىلىپ، شەخسلەرنى خىتايغا قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشنى توختىتىش.
- چەتئەللەردە ياشايدىغان خىتاي بىلەن مۇناسىۋىتى بار ئۇيغۇر، قازاق ۋە مۇسۇلمانلارنى ئاساس قىلغان باشقا مىللەتلەرگە قارىتىلغان ھەر خىل پاراكەندىچىلىك ۋە تەھدىتلەرنى توختىتىش.

ب د ت كىشىلىك ھوقۇق كېڭەشىگە:

- ئالاھىدە يىغىن ياكى جىددىي مۇنازىرە ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭدا خەلقئارا قانۇن ۋە باشقا ئېغىر كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىگە چېتىشلىق جىنايى قىلمىشلارنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن مۇستەقىل خەلقئارالىق مېخانىزم ئورنىتىش، گۇمانلىق جىنايەتچىلەرنى بېكىتىش ئارقىلىق جاۋابكارلىقنى سۈرۈشتۈرۈش قارارىنى ماقۇللاش. مېخانىزم تۆۋەندىكىچە بولۇشى كېرەك:
- يىغىندىن كۆزىتىش، تەھلىل قىلىش، دوكلات قىلىش ۋە كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەكلىپلىرىنى بېرىش، ھەمدە خەلقئارا قانۇن ۋە باشقا ئېغىر كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىگە چېتىشلىق جىنايەتلەرگە ئائىت دەلىل-ئىسپاتلىرىنى توپلاش، ساقلاش، بىرلەشتۈرۈش ۋە تەھلىل قىلىش مەجبۇرىيىتى بار؛
- كەلگۈسىدىكى تەكشۈرۈش ۋە ئەدلىيە مېخانىزمى ئارقىلىق خەلقئارا ئادىللىق ئۆلچىمىگە ماس كېلىدىغان ۋە ئۆلۈم جازاسىغا چېتىلمايدىغان جىنايى ئىشلار قانۇنى ئۆلچىمىگە ئاساسەن دېلو تۇرغۇزۇش مەجبۇرىيىتى بار؛
- خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق قانۇنى، خەلقئارا جىنايى ئىشلار قانۇنى، بىخەتەرلىك قىسىم قوماندانلىق تۈزۈلمىسى، جىنسىي ۋە باشقا جىنسنى ئاساس قىلغان زوراۋانلىق، بالىلار ھوقۇقى، مېيىپلار ھوقۇقى، سىن ۋە سۈرەتنى دەلىللەش ۋە ئەدلىيىلىك ئانالىز قاتارلىق مۇستەقىل خەلقئارالىق مۇتەخەسسىسلەر بىلەن ھەمكارلىشىش؛
- ئۇنىڭ مەجبۇرىيىتىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن مالىيە ۋە تېخنىكا قاتارلىق يېتەرلىك مەنبەسى بۇلىشى؛ ۋە

ب د ت ب د ت خەۋپسىزلىك كېڭەشىگە:

- ب د ت نىڭ ئالاقىدار ئورۇنلىرى، شۇنداقلا پۇقرالار جەمئىيىتى ئەزالىرى ۋە كىشىلىك ھوقۇقنى قوغدىغۇچىلارنىڭ شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى توغرىسىدا قەرەللىك، رەسمىي، ئوچۇق يىغىن ئېچىشى ۋە ب د ت خەۋپسىزلىك كېڭەشىگە شىنجاڭدا يۈز بېرىۋاتقان ئەڭ يېڭى ۋەزىيەتنى بىۋاستە خەۋەردار قىلىپ تۇرۇشىغا يول قويۇش.
- ختاي دائىرىلىرىگە بۇ ئەھۋالنى ئەيىبلەيدىغان، جازا لاگېرى سىستېمىسى ۋە ئۇيغۇر، قازاق ۋە باشقا مۇسۇلمانلارنى ئاساس قىلغان مىللەتلەرنىڭ ھوقۇقنى چەكلەيدىغان بارلىق قانۇن، نىزاملار ۋە مۇناسىۋەتلىك سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدىغانلىقى ئېنىق ئۇچۇر بىرىدىغان بىر قارار ماقۇللاش. بۇ قارار مۇستەقىل كىشىلىك ھوقۇق تەكشۈرگۈچى خادىملىرىنىڭ شىنجاڭغا دەرھال ۋە ئەركىن زىيارەتكە بېرىشنى تەلەپ قىلىشى كېرەك.

ب د ت ئومۇمىي يىغىنىغا:

- ئەگەر ب د ت بىخەتەرلىك كېڭىشى قارار ماقۇللىيالمىسا، ئۇنداقتا شىنجاڭدىكى كىشىلىك ھوقۇق ۋەزىيىتى توغرىسىدا شىنجاڭدىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكنى ئەيىبلەيدىغان كۈچلۈك ئىبارىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەتراپلىق قارار ماقۇللاش، بولۇپمۇ بۇ خىل قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلارنىڭ جاۋابكارلىقنى سۈرۈشتۈرۈشكە چاقىرىق قىلىنىشى كېرەك.
- شىنجاڭدىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكنى تەكشۈرۈش، دەلىل-ئىسپاتلارنى توپلاش، قوغداش ۋە جىنايى ئىشلار بويىچە ئەيىبلەش دەۋاسىغا تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن، ب د ت رەھبەرلىكدىكى مېخانىزمنى قوللايدىغانلىقنى ئىپادىلەش. بۇ مېخانىزمنىڭ مالىيە، تېخنىكا ۋە باشقا ياردەملەر بىلەن تەمىنلىنىشنى كاپالەتلىك ئىگە قىلىش. ئەگەر ب د ت نىڭ باشقا ئورگانلىرى بۇ خىل مېخانىزمنى ئورنىتالمىسا، ئەڭ تېز سۈرەتتە ئومۇمىي يىغىن ئىلگىرىكىگە ئوخشاش دەرھال تەكشۈرۈش مېخانىزمنى ھاسىل قىلىشى كېرەك.

ب د ت نىڭ باش كاتىپىغا:

- ختاي دائىرىلىرىگە ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق ۋە باشقا مۇسۇلمانلارنى ئاساس قىلغان باشقا مىللەتلەرگە قارىتىلغان ھەرىكىتى ۋە قىلمىشلىرىنىڭ قانۇنسىز ئىكەنلىكى ۋە دەرھال ئاخىرلاشتۇرۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە ئېنىق ۋە ئاشكارا ئۇچۇر بېرىش.
- ب د ت نىڭ كىشىلىك ھوقۇق ئالىي كومىسسارلىقى ئىشخانىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق ئاپپاراتلىرى ۋە ئورگانلىرىنىڭ ختاي ۋەزىيىتىنى نازارەت قىلىش ۋە دوكلات قىلىش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىشىغا ھەمدە زۆرۈر تېپىلغاندا سۆز قىلىش ھوقۇقىنىڭ بارلىقنى كاپالەتلىك ئىگە قىلدۇرۇشى كېرەك.

ب د ت كىشىلىك ھوقۇق ئالىي كومىسسارىغا:

- شىنجاڭدىكى ۋەزىيەتنى يىراقتىن نازارەت قىلىش ۋە باھالاشنى قانات يايدۇرۇپ، ئومۇمىي يىغىنىنىڭ 48/141 قارارىدا بەلگىلەنگەن مۇستەقىل بۇيرۇقىغا ئاساسەن، كېيىنكى قەدەمدىكى كونكرېت تەۋسىيەلەر بىلەن شىنجاڭدىكى ۋەزىيەتنى ئاشكارا دوكلات قىلىش.
- كىشىلىك ھوقۇق كېڭىشىنىڭ 45/31 قارارىغا ماس ھالدا، كىشىلىك ھوقۇق كېڭىشىنىڭ ۋەزىيەتنى جىددىي مەسىلە سۈپىتىدە قىسقىچە بايان قىلىش، بۇ قارار ئالىي كومىسساردىن "كىشىلىك ھوقۇققا دەخلى-تەرۇز قىلىش ئەندىزىسى جىددىي كىشىلىك ھوقۇق خەۋپىنىڭ كۆچىيىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ... كىشىلىك ھوقۇق كېڭىشىنىڭ ئەزالىرى ۋە كۆزەتكۈچىلەرنىڭ دىققىتىگە ۋەزىيەتنىڭ تەخىرسىزلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى، شۇنداقلا مەلۇم بىر شەكىلدە دوكلات بېرىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ" دېگەن كۆرسەتمىلىرىگە ئاساسەن ئېنىق تەلەپ قىلىش كېرەك.

پۈتكۈل خەلقئارا جەمئىيەتكە

- بارلىق ئىككى تەرەپلىك، كۆپ تەرەپلىمىلىك ھەم رايونلۇق ئىمكانىيەتلىرىڭىزدىن پايدىلىنىش، جۈملىدىن ب د ت تە بېرىلگەن ھوقوقلاردىن پايدىلىنىش ئارقىلىق، خەلقئارا قانۇنلار بويىچە خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا يۈرگۈزۈۋاتقان كىشىلىك ھوقۇققا دەخلى-تەرۇز قىلىش جىنايەتلەرنى دەرھال توختىتىشقا ھەم مۇستەقىل كىشىلىك ھوقۇق تەكشۈرگۈچىلەرنىڭ چەكلىمىسىز ھالدا كىرىشىگە يول قويۇشىغا چاقىرىق قىلىش، بۇ يەنە شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە يۈرگۈزۈلۈۋاتقان كەمسىتىلىش ۋە زىيانكەشلىك قىلىش تۈزۈملىرىنى بىكار قىلىشقا دەۋەت قىلىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
- شىنجاڭدىكى زوراۋانلىق ۋە زىيانكەشلىكتىن قاچقان بارلىق كىشىلەرنىڭ دۆلىتىڭىزگە كېچىكتۈرمەستىن ۋە چەكلىمىسىز كىرىشىگە يول قويۇلسۇن. ئەگەر ئۇلار ئۈمىد قىلسا، ئۇلارنىڭ ئادىل ۋە ئۈنۈملۈك بولغان سىياسى پاناھلىنىش رەسمىيىتىگە ئېرىشىشىگە كاپالەتلىك قىلىڭ. ئەگەر ئۇلار قايتۇرۇلۇشقا دۇچار بولسا، قانۇن مەسلىھەتچىلىرى كىشىلىك ھوقۇققا دەخلى-تەرۇز قىلىنىش خەۋپلىرىنى ئىنچىكە باھالاش، ھەمدە چىقىرىۋېتىش بۇيرۇقىغا قارشى تۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشىغا يول قويۇلسۇن.
- شىنجاڭدىن كەلگەن مۇساپىرلار ۋە پاناھلىق تىلىگۈچىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق كىشىلەرگە قايتۇرماسلىق پرىنسىپى قاتتىق ئىجرا قىلىنسۇن ۋە قوللىنىلسۇن. بىۋاستە ياكى ۋاستىلىق ھالدا خىتايغا مەجبۇرىي قايتۇرۇۋېتىش توختىتىلسۇن ھەمدە قىيىن-قىستاق، خالىغانچە تۇتۇپ تۇرۇش، مەجبۇرىي غايىب بولۇش، ئادىل سوت قىلىش ھوقۇقىنى ئوچۇق-ئاشكارە رەت قىلىش، سىستېمىلىق كەمسىتىش ياكى زىيانكەشلىك قىلىش قاتارلىق ئېغىر كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىك ئەھۋاللارغا دۇچار بولىدىغان يەرگە ھېچ بىر كىشىنىڭ قايتۇرماسلىققى كاپالەتلىك ئىگە قىلىنىشى كېرەك.

خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى ئىنسان ھەقلىرىنى قوغدايدىغان دۇنياۋى ھەركەت تەشكىلاتىدۇر. ئەگەر بىر كىشى ناھەقچىلىككە ئۇچۇرسا، ئۇ ھەممىمىزنىڭ ئورتاق ئازابىدۇر.

بىز بىلەن ئالاقىلىشىڭ

info@amnesty.org

+44 (0)20 7413 5500

سۆھبەتلىرىمىزگە ئىشتىراك قىلىڭ

www.facebook.com/AmnestyGlobal

@Amnesty

”بىز خۇددى ئۇرۇشتىكى دۈشمەنلەردەك بولۇپ قالدۇق“

خىتاينىڭ شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلارغا قارىتا كەڭ كۆلەملىك تۇتقۇن قىلىش، تەن جازاسى بېرىش ۋە زىيانكەشلىك قىلمىشلىرى

2017-يىلدىن باشلاپ، خىتاي ھۆكۈمىتى ”تېرورلۇق“ قا قارشى تۇرۇش قالپىقى ئاستىدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندىكى مۇسۇلمانلارغا قارىتا زور دەرىجىدە سېستىمىلىق باستۇرۇش ئېلىپ بارماقتا. ھۆكۈمەتنىڭ تۇتقان يولى تېرورلۇق تەھدىتىگە قارىتا قانۇنلۇق ئىنكاس قايتۇرۇش بولماستىن، كوللىكتىپ ھالدا شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە مىللىي كىملىكىنى ئاساس قىلغان، چېكىدىن ئاشقان زوراۋانلىق ۋە تەھدىت ۋاستىلىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئىسلامىي دىنىي ئېتىقادى ۋە تۈركى - مۇسۇلمانلىق ئېتنىك مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىش نىيىتى ئاشكارا بولماقتا. بۇ سىياسىي سىڭدۈرۈش ۋە مەجبۇرى مەدەنىيەت ئاسسىمىلياتسىيىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت خالىغانچە كەڭ كۆلەملىك تۇتقۇن قىلىشنى قانات يايدۇردى. غايەت زور ساندىكى مۇسۇلمانلارنى ئاساس قىلغان مىللەتلەردىن بولغان ئەر-ئاياللار قولغا ئېلىنغان. جازا لاگېرى سىستېمىسى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى بويسۇندۇرۇش ۋە مەجبۇرىي ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش زور كۆلەملىك ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى.

بۇ دوكلاتنىڭ ھۆكۈملىرى ۋە خۇلاسىسى بولسا، خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتىنىڭ جازا لاگېرلارنىڭ سابىق مەھبۇسلىرىدىن ۋە 2017- يىلدىن كېيىن شىنجاڭدا تۇرغان بىر قىسىم كىشىلەردىن توپلىغان بىرىنچى قول ئىسپاتلىرى، شۇنداقلا سۈنئىي ھەمراھ تەسۋىرى ۋە سانلىق مەلۇماتلارنى ئانالىز قىلىش ئاساسىدا چىقىرىلغان. خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلات توپلىغان دەلىل - ئىسپاتلار، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەڭ ئازدىگەندە تۆۋەندىكىدەك ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەتلەرنى سادىر قىلغانلىقىنى پاكىتلار ئاساسىدىكى يەكۈن بىلەن تەمىنلەيدۇ: خەلقئارا قانۇننىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىگە خىلاپلىق قىلىپ تۈرمىگە تاشلاش ياكى جىسمانىي ئەركىنلىكتىن ئېغىر دەرىجىدە مەھرۇم قىلىش، قىيناش ۋە زىيانكەشلىك قىلىش.

خىتاي ھۆكۈمىتى دەرھال بارلىق يىغىۋېلىش لاگېرلىرىنى تاقىشى ۋە يىغىۋېلىش لاگېرلىرىدا ياكى تۈرمە قاتارلىق تۇتۇپ تۇرۇش ئورۇنلىرىدىكى بارلىق كىشىلەرنى خەلقئارادا قوبۇل قىلىنىدىغان جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكىگە دائىر يېتەرلىك ئىشەنچ ۋە ئېتىراپ قىلىنىدىغان پاكىت بولمىسا قويۇپ بېرىشى كېرەك. بۇ دوكلاتتا ھۆججەتلەشتۈرۈلگەن ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەتلەر ۋە باشقا ئېغىر كىشىلىك ھوقۇققا دەخلى تەرۇز قىلىش قىلمىشلىرىنى مۇستەقىل ۋە ئۈنۈملۈك تەكشۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ. جىنايى جاۋابكارلىقى بار دەپ گۇمان قىلىنغانلار ئادىل سوتتا ئادالەتكە تاپشۇرۇلۇشى كېرەك. بولۇپمۇ، ب د ت كىشىلىك ھوقۇق كېڭىشى ياكى ب د ت ئومۇمىي مەجلىسى مۇستەقىل خەلقئارالىق مېخانىزىم قۇرۇپ،شىنجاڭدىكى جىنايەتلەرنى خەلقئارا قانۇن ئاساسىدا تەكشۈرۈشى ۋە باشقا جىددى كىشىلىك ھوقۇق زوراۋانلىقى ۋە خورلاش جىنايەتلىرىنى ئۆتكۈزگەن گۇماندارلارنى پەرقلەندۈرۈش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ جاۋابكارلىقنى سۈرۈشتە قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

AMNESTY INTERNATIONAL

Index: ASA 17/4137/2021
2021- يىلى، ئىيۇن
amnesty.org